

גן עדן וגהינם

הרב ראובן פיירמן¹

גן הילדות

כשאנו באים לעסוק במושגים מופשטים, כדוגמת גן עדן וגהינם, עלינו לערוך 'ספירת מלאי' ולבדוק כיצד המושגים הללו מופיעים כשהם עולים במחשבתנו. כשאנו שומעים לרגע את המושג גיהנום למשל, איזו תמונה עולה בראשו?

כשנתבונן פנימה, נראה שאנו רגילים לצייר לעצמנו את המושגים המופשטים בציורים שונים. החל מגן הילדים ועד שזקנותינו אנו מציירים לעצמנו כל מיני ציורים, חלקם נכונים וחלקם אינם נכונים.

בייחוד בנושא זה של שכר ועונש, גן עדן וגהינם, שהם מושגים כל כך משמעותיים בחיינו, יש לנו ציורים מאוד מוחשיים.

למשל, כשאנו לומדים את דברי הרמב"ם בהלכות תשובה (ח, ב):

העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת... אין בו לא אכילה ולא שתייה... אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהן ונהנין מזיו השכינה.

אנו נוטים לצייר לעצמנו, מין עולם לבן שכזה, שולחנות צהורים ומפות לבנות, ושם נמצאות נשמות הצדיקים האומרות מזמורי תהילים, ללא אכילה ושתייה, בלי תנועה ופעילות.

מין ציור משעמם שכזה, בלי טעם וברי 'אקשן'. ובאמת, כשחושבים על זה שאין שם גוף ואין שם כלום, הציור הזה לא כל כך מושך.

אז מהו באמת גן עדן לפי היהדות?

1 נערך ע"י כרמל מישאל, כחלק מהכנת ספר של הרב פיירמן. נערך ע"י שיעורים שניתנו לשיעור ב' בנושא 'גן עדן וגהינם' (שנים תשס"ד, תש"ע).

היו תמונות אצל הנוצרים שהראו את העולם הזה באמצע התמונה, מעליו היה מין גן עדן כזה לבן וזוהר, ובו מלאכים ונשמות ואור בוחק. ולמטה, מתחת לעולם הזה היה גהינם², ושם היה 'הכי מעניין', היה שם אוכל ומסיבות, 'כל החבר'ה' היו שם. כלומר, גהינם זה מקום לא טוב, אך בכל זאת הציור שלו הוא הכי מושך את הנפש. לא נעים לומר, אבל מכל הציורים, זה נראה הציור העליו ביותר.

ברור שלפי היהדות הציור של גן עדן וגהינם הוא אחר לגמרי. בדרך לימודנו ננסה לברר את הציורים הללו, ולראות את הציור האמיתי לפי היהדות.

באותה הדרך נשאל, מה זה שר ועונש לפי היהדות? שהרי מהו גהינם אם לא עונש על החטאים שנעשו בעולם הזה. גם את זה צריך להבין, האם יש כאן כמו בגן הילדים, צופר למי שעושה מצוות ו'עמידה בפינה' למי שלא מקיים מצוות? באותה הדרך, יש מי שחושב שבשמיים יש מעין "מכבסה שמימית", שם מנקים את האדם מכל חטאיו.

משל לחולצה אחת, המספרת לחברתה שהכניסו אותה לתוך מים רותחים, סיבבו אותה חזק, היה שם סבון ואדים - ממש מקום נורא, והמגהץ בסוף כמעט שרף אותה! אך בסוף, יצאה נקיה ויפה כמו חדשה.

ובעצם, כמו אותה החולצה, כך הנשמה נכנסת לגהינם וסובלת אך בסוף יוצאת טהורה.

אך גם הציור הזה משאיר הרגשה קשה בנפש - אני חטאתי ואני צריך לשלם על זה מחיר, אבל למי זה מועיל, המחיר הזה?

דעת אלקים

כשאנו לומדים אמונה, אנו לא רק לומדים על עולמות רוחניים ומופשטים, אלא גם מבררים את היחס שלנו לריבונו של עולם.

כותב הרב זצ"ל:

תמיד צריך לזכך את המחשבה, שתהיה ברורה בלא סייגים של דמיונות כוזבים, של פחדים שוא, של תכונות רעות, של העדרים וחסרונות... לרגלי

2 שלא כמפורש בגמרא (תמיד לב): "תנא דבי אליהו: גהינם למעלה מן הרקיע".

המניעה הכללית של הלמוד הרוחני בעינינים האלהיים הולך מושג האלהות ונחשך (אורות עמ' קכד).

כלומר, יש לזכך את המחשבה ולטהר את הדמיון ואת הציוורים שיש לנו במחשבה לגבי המושגים המופשטים.

וכאשר אין עוסקים בנושאים הללו ולא מטהרים את המחשבה אז באים:

...שפלות דמיונות פרועים, המציירים תכונה של איזו מציאות בדויה מטושטשת, מדולדלת וקצופה, שמבהלת את כל מאמין בה ומדכאת את רוחו, מטמטמת את הלב ומונעת את עדינות הנפש של האדם מלהתגבר, ועוקרת את הזיו האלהי שבנשמתו (שם, עמ' קכו).

אז מגיעים לאבסורדים, כדוגמת ציור של הקב"ה בדמות איש עם מקל שעומד בשמים ומחכה מתי יעשו משהו לא טוב, ואז מרביץ במקל. הציוורים הללו, גם אם איננו מודעים אליהם, קיימים הם בתת מודע ומשם משפיעים על כל עבודת ה' שלנו ועל כל החיים.

צריך להשתחרר מההבנה הילדותית של שחר ועונש, כאילו "עשית משהו טוב, קבל צ'ופר. עשית משהו רע, קבל מכות". לא זוהי התפיסה הישראלית על היחס בינינו לריבונו של עולם³.

התגובה הטבעית

כבר בדברי רבותינו הראשונים אנו מוצאים התייחסות שונה בתכלית לכל עניין השכר והעונש, וממנו נלמד גם לנושא שלנו, גן עדן וגהינם.

כותב רבנו מנחם הרקאנטי (תלמיד הרמב"ן, בפירושו לתורה שמות כט, א):

אל יעלה בדעתך כי העונשים הכתובים בתורה הם כמו המעניש את האדם על עברו על מצות המלך, לא כן, רק הן דבר טבעי ממש, כי המבטל ממצות

3 במקום אחר כותב הרב (אורות, אורות התחיה א):

הבינה היותר שלמה ומתוקה של דעת האלהות היא הכרת היחס האלהי אל העולם הכללי ואל כל פרט ופרט מפרטיו, החמריים והרוחניים, יחש הנשמה, הצד הרוחני המחיה והממלא אור קיום והפרחה, אל הגוף, אל הדבר הנדרש לחיים לאורה ולהפרחה. היחס הזה כשהוא מתמלא בלב ונפש, הוא ממלא אותם אהבה יותר מיראה, ונעימות הגיון ושלוה יותר ממרירות הודעועות. ההכרה התרבותית של ההשכלה היותר מתוקנת הולכת היא לשכלל יפה יפה הכרה מתוקה זאת.

כאן מופיע היחס המתוקן של העולם והאדם אל האלקות, כיחס של גוף ונשמה כאשר הנשמה מפריחה ומחיה את הגוף, ואז יש בו מתיקות ונועם.

התורה, אותו הטוב שהיה נשפע בסיבת עשייתה הוא נמנע. כדמיון מי שאינו זורע שדהו שאינו קוצר, וכמי שאינו לובש בגדים שגופו מתקרר. וכמו שטבע האש לחמם וטבע המים להרטיב והלחם להשביע, כך טבע כל מצוה ומצוה לעשות אותם הטובות שנאמרו בה, או אותן העונשים שנאמרו בבטולה.

כלומר, זו לא פעולה של גזירת פרס או עונש, האם תהיה חולה או בריא, עשיר או עני. אלא יש כאן תגובה טבעית על פי חוקי הטבע למעשי האדם.

הקב"ה נתן לנו בחירה חופשית לפעול ולעשות, והוא ברא עולם שיש בו חוקי טבע, ישנם חוקי הטבע הפיזי אבל ישנם חוקים גם לטבע הרוחני, שמי שמתנגד להם מקבל תגובה. יש טבע פסיכולוגי עדין, רגיש לכל מעשה האדם. ובמסגרת הזו לכל פעולה יש תגובה טבעית, יש משוב, שחוזר אלינו מהעולם שברא ה' יתברך.

למשל, אם אדם מכניס את אצבעו בשקע החשמל הוא מקבל זרם חשמלי. האם יעלה על הדעת שהחשמל שבקיר כעס עליו והעניש אותו? ודאי שלא, אלא זו תגובה טבעית.

ננסה לדמיין אדם פרימיטיבי מתקופת האבן המגיע לציוויליזציה המודרנית. יום אחד הוא מכניס אצבע בקיר, ומקבל זרם. אומר הוא לעצמו: "איזה איש כעסן ומרביצן יש שם בקיר - רק הכנסתי אצבע לבית שלו, כבר הוא נושך".

רשע וטוב לו, האמנם?!

גם במישור הנפשי ישנו חוק תגובה ומשוב.

ישנה שאלה מפורסמת שמנסרת בחלל העולם, כיצד קיימת מציאות של "רשע וטוב לו".

האמת היא, שמציאות זו היא מציאות תיאורטית בלבד, אבל במציאות אין באמת רשע שטוב לו.

יכול להיות רשע ועושר לו, רשע ובריאות לו, אבל אין רשע שטוב לו.

במחקר שהתפרסם בארה"ב, נחקרו קבוצות אוכלוסיה שונות, והוכח שמכל שכבות הציבור, הקבוצה המסוכנת ביותר היא קבוצת העשירים והמפורסמים. שם אחוז ההתאבדויות הגבוה ביותר, שם ישנם מכורים לסמים, חולי נפש, וגרושים בשיעור

גבוה מאוד. דווקא אותם אנשים שלא חסר להם דבר, הם אלו שמגיעים לשפל האנושי הגדול ביותר.

הסיבה היא, לפי דברינו, משום שאדם שהוא רע, יוצר סביבו אווירה רעה ומנוכרת. אנשים קולטים זאת ובורחים ממנו, או שמגיעים אליו אנשים ריקים ופוחזים. אדם טוב יודע שהוא טוב, וגם הסובבים אותו יודעים זאת.

גם כאן, ניתן לראות את החוק הפסיכולוגי של תגובת הסביבה למצב הפסיכוסומאטי⁴ של האדם.

כותב הרב יוסף יהודה ליב בלוך ז"ל (שיעורי דעת ח"ג קסז):

...נמצא העובר על מצות ה', אינו נענש על עברו את פי ה', אלא מפני שבמציאות, העבירה מזקת לו. כמו שהעובר על מצות הרופא אינו נענש על בלתי שמעו למצותו, אלא שהרופא גילה לו מה טוב ומה רע בעדו. ואם לא ישמע בקולו, הרי הוא מזיק לעצמו...

גם בספר נפש החיים לרבי חיים מוולוז'ין (שער א, ז) מבואר עניין זה:

וכן מפורש במדרש⁵: אמר לו הקב"ה למשה: לך אמור להם לישראל, כי שמי אהי"ה אשר אהי"ה. מהו אהי"ה אשר אהי"ה? כשם שאתה הוה עמי, כך אני הוה עמך. וכן אמר דוד: 'ה' צלך על יד ימינך'. מהו ה' צלך? כצלך: מה צלך אם אתה משחק לו הוא משחק לך, ואם אתה בוכה הוא בוכה כנגדך, ואם אתה מראה לו פנים ועומות או מוסברות אף הוא נותן לך כך. אף הקב"ה - ה' צלך - כשם שאתה הוה עמו הוא הוה עמך.

בתפיסה הפשוטה של גן עדן וגהינם, יש מישהו ששם אותך בגהינם, ואז נוצר יחס יסודי שלילי. אבל האמת היא, שאין "מישהו" ששם אותך בגהינם אלא אתה עצמך "שם" את עצמך בסביבה רעה וחושב מחשבות רעות, עד שהן הופכות להיות העולם שלך. האחריות על עולם הגמול היא לגמרי שלך ולא של מישהו חיצוני.

4 המצב הנפשי של האדם, כולל גוף ונפש.

5 לא מצאנו מקומו.

הכניסה אל הגהינם

אדם הולך לעולמו, הנשמה יוצאת מהגוף. מכניסים אותו לחדר גדול וחשוך, הדלת נטרקת מאחוריו, והנה הוא בגהינם. ברוך הבא.

גם זה ציור שעלול להיווצר במוחנו, וגם הוא לא מדויק כלל וכלל, כאילו הגהינם הוא מקום שאליו מכניסים את האדם.

האמת היא שלא מכניסים את האדם לשום מקום, אלא האדם מכניס את עצמו. האדם בונה סביב עצמו סביבה, בונה סביבו עולם, וזה יכול להיות עולם טוב או חלילה עולם רע⁶.

הנקודה היא, שכאשר האדם נמצא במה שאנו קוראים העולם הזה, הוא רואה רק את אותה נקודה שבה הוא עסוק, ואילו בעולם הנצח, הוא רואה לפתע את אותה נקודה במבט של נצח. הוא עומד מלמעלה ומסתכל מתוך הבנה של האמת האלוקית, כאשר ברור לו מה טוב ומה לא טוב.

אדם שידוע את הכל ומסתכל מלמעלה על מה שאתה עושה כעת, זה מזעזע אותו. כדברי הגמרא בסוכה (נא): "הרשעים יאמרו לעתיד לבוא: "איך לא יכולנו להתגבר על חוט השערה שכזה".

כלומר בעצם הגהינם הוא הבושה שאותו אדם יחוש על מעשיו, הוא יאמר לעצמו "איזה כסיל הייתי".

הבושה שיחוש שורפת יותר מתנורים, אלו ייסורים פנימיים.

משל למה הדבר דומה, לאדם שיושב בחבורת רעים ומרכל על מישהו אחר: "יודעים אתם איזה מן אדם הוא, מסתמא עכשיו הלך לגנוב, כמו בכל יום". והנה הוא מסתובב לאחור, ומה רואות עיניו? את אותו אדם, העומד מאחוריו ושומע אותו. איזו בושה יחוש המספר. לו יכול היה קובר את עצמו באדמה.

6 יש הסבר נפלא לתופעה זו בדברי המהר"ל (נתיבות עולם ב, נתיב האהבה, פ"א), לגבי השוני בין בעל היראה ובעל האהבה ביחש שהם מקבלים:

ואמר כי כאשר נכנס בעל היראה לפני המלך נראה אליו כמדת היראה כפי מה שהוא עם הש"י, ודבר זה הוא קצף המלך כי כל יראה הוא מדת קצף, ולפיכך נודעו מפני קצפו של מלך שנראה המלך אליו במורא מלכות, כי כך ראוי להיות נראה אל בעל היראה מצד מוראו של מלך... ולכך אמר כי בעל אהבה נטע גנות ופרדסים הוא הטוב, כי כל מצות עשה הם טוב, ובעל היראה ישב ולא עשה רע. ואמר כאשר נכנס בעל היראה נגלה אליו כפי מדתו, ולכך נגלה אליו בקצף, ולא שהיה קצף על בעל היראה, כי זה לא שייך רק כי כך נגלה אליו כפי מדתו ביראה. וגם אפשר לומר כי אם יש קצף בעולם, בעל היראה מקבל גיב הקצף כמו אחר, ולא כן בעל האהבה שלא נראה אליו הש"י רק בטוב כפי מדתו ואינו מקבל מקצף הש"י שום דבר, והבן הדברים האלו.

המדרש (שוחר טוב, תהילים פד), ממתיק מעט את הציור המר של בושת הגהינם ומכניס את עניין הכרת הטוב, שגם בגהינם לא 'כועסים' על הקב"ה ח"ו, אלא מי שמקומו יותר גבוה בגהינם מודה לה' על כך:

'עוברי בעמק הבכא מעין ישיתוהו'. עמק הבכא, זה גהינם. 'גם ברכות יעטה מורה'. אמר רבי יוחנן: **מלמד שקילוסו של הקב"ה עולה מגהינם יותר מגן עדן**, שכל מי שרואה את עצמו למעלה מחבירו מקלס להקב"ה, ואומר: אשרי שאני למעלה מזה. וכן כל אחד ואחד מקלס להקב"ה שהוא למעלה מחבירו, שנאמר, 'גם ברכות יעטה מורה'. אמר רבי יוחנן: מה הן אומרים? יפה למדת ויפה הורית ולא שמעין.

נסכם אפוא, שמקום הגהינם אינו יוצא אל מחוץ לאדם עצמו ולחוויתו האישית, שהוא עצמו טווה בכל ימי חייו. כך מסביר המהר"ל (דרשות המהר"ל, דרוש לשבת תשובה)⁷ את דברי המשנה באבות (ב, א):

'וכל מעשיך בספר נכתבין', והרי ביאר כי כאשר ידע שכל מעשיו נרשמים בספר אינו בא לידי חטא. **והספר הזה הוא האדם עצמו שבו יורשמו חובותיו וזכויותיו**, ודבר זה שייך דוקא באדם ולא בכל שאר בעלי חיים.

גם לחיוב, במצב שאנו קוראים לו גן עדן, זה כך. האדם יראה את מעשיו הטובים ומעשה המצוות, ולפתע יראה איזה דבר גדול נעשה מהם. למשל, פעם דיבר עם חברו וחזקו באמונה, ואחר כך לא ראה אותו יותר. והנה, אותו חבר הלך בעקבות הדברים ושינה את מעשיו, והוא וכל הילדים שנולדו לו אחר כך הולכים בדרך חדשה וטובה.

אפילו מחשבה טובה שחשב או רצון טוב שהיה לו, גם הם אינם אובדים, אלא עומדים לצידו בגן עדן. שכן אומר הזוהר הקדוש בענייננו: "אין אפילו רצון טוב שהולך לאיבוד לפני הקב"ה"⁸.

7 עיין עוד מקורות בסוף המאמר.

8 וכך לשון הזוה"ק (ח"ב, קג, ב):

ולית רעותא טבא דיתאביד מקמי מלבא קדישא, ובגין כך זכאה איהו מאן דמהרהר הרהורין טבין לגבי מאריה, דאף על גב דלא יכיל למעבר לון, קודשא בריך הוא סליק ליה רעותיה כאילו עביד.

וכך כותב גם הרב זצ"ל (אורות התשובה טז, ג):

הרצון להיות טוב - זהו רוח גן עדן אלהים, המנשב בנשמה וממלא אותה אושר אין קץ, עד אשר גם אש הגהינם של הצער העמוק מתהפך גם הוא לנחל עדנים.

"בוטח בעשרו הוא יפול"⁹

כותב רבנו בחיי (חובת הלבבות שער ד - שער הבטחון, הקדמה):

... מפני שאם איננו בוטח באלהים - בוטח בזולתו, ומי שבוטח בזולת ה' מסיר האלהים השגחתו מעליו ומניח אותו ביד מי שבטח עליו... ואם יבטח ברוב עשרו... ואפשר שיהיה הממון סיבת רעתו ואבדן נפשו, כמאמר הכתוב (קהלת ה, יב) 'יש רעה חולה ראיתי תחת השמש עשר שמור לבעליו לרעתו'¹⁰...

גם זה משל שממחיש לנו את עניין הגהינם כפי שהסברנו לעיל. משום שאם הגהינם זהו עולם שאדם בונה סביבו ולא משהו שבא מחוצה לו, אם כן, גם הסבל שייגרם ממעשה רע הוא פועל יוצא של אותו המעשה.

למשל, מסופר על איש עשיר אחד, שהיה קמצן מפורסם. מכיוון שידע שהוא לא אדם טוב כל כך, אמר על עצמו פעם אחת: "אני לא יודע מזה יהיה בסופי, אבל ברור שאני לא אמות מרעב". באחד הימים הוא נכנס לבקר בחדר אוצרותיו, ולפתע דלת הכספת המשוריינת נטרקה אחריו והוא ננעל יחד עם כל כספו וזהבו. הוא צעק, אך איש לא שמע את צעקותיו, וכך הוא נשאר שם. עד שלאחר מספר ימים הוא נמצא בחדר האוצרות ללא רוח חיים, מת מרעב וצמא¹¹.

כאן אפשר לראות, שאדם שבטח בכסף וזהב, ואלו היו כל עולמו, סופו שמהם תבוא מפלתו. וגם אילו היה נפטר כדרך כל הארץ, הרי בעולם האמת היה נוכח

9 משלי יא, כח.

10 וכעין זה כתב המאירי (ספר המדות פרק חמישי):

כי הבלתי בוטח בה' כי אם בסבה או באדם - גם הקב"ה מסיר השגחתו מעליו, והוא נמסר אל הסבות ומקריהם... כי המאמין בסבה מה שתהיה ומתיירא ממנה, גם אם הוא מתיירא ממלחמה - הפחד ההוא סבה חזקה להביא לו את אשר הוא ירא ממנו, כמו שנאמר... 'ואשר יגורתי יבא לי'.

11 עיין בפירושו רבנו יונה למשלי (יא, יח):

בוטח בעשרו הוא יפול. בסבת עשרו, ומדה כנגד מדה, וכענין שכתוב 'עושר שמור לבעליו' וגו' (קהלת ה, יג). גם יש לפרש 'בוטח בעשרו הוא יפול', כי יאבד עשרו כרגע בעונש הבטחון הזה אשר בטח, וכענין שכתב 'ואבד העושר ההוא בענין רע' (שם ה, יג) וכתוב 'התעיק עיניך בו ואיננו' (כג, ה).

לפתע, שכל חייו, במקום לשמוח - הוא חי בדאגה, או שבמקום להיות בקרבת אשתו וילדיו, בילה את כל זמנו בקרבת אלילי כספו.

נוסיף עוד ונאמר. בחור בן שמונה עשרה שאביו קנה לו רכב, והוא כל הזמן חושב על עליו, הולך כל הזמן ומגלגל את מפתח הרכב סביב אצבעו, וכל מחשבה שנייה שלו היא על הרכב שלו. אם נבקש ממנו למסור את מפתחות הרכב, זה יהיה בשבילו ניסיון נורא ואיום.

באותה מידה, כל אדם מזהה את עצמו עם הגוף, על עינוגיו ותחושותיו. והנה כאשר הנשמה צריכה לצאת מהגוף, אזי הוא צריך למסור את הדבר היקר לו ביותר, ואז זה לא רק רכב.

מכאן נבין את דברי הגמרא בברכות (ברכות ח.), שיציאת הנשמה אצל צדיקים היא כמו לשלוף שערה מכוס חלב, ויציאת נשמה אצל רשעים קשה כמו להוציא קוץ מצמר. הנמשל מובן עכשיו: הואיל ואצל הרשע הגוף הוא כל החיים שלו, כאשר הוא נדרש 'להחזיר ציוד' הוא סובל מאוד. ולא רק רשע, אלא כל אדם כשהוא נדרש לוותר על ה'אני' שלו, שהיה מורכב מתפיסות מצומצמות ומהרגשות של גוף, זה קשה מאוד. ואילו הצדיק, כיוון שמרכז החיים שלו הוא ממילא האינסוף, וממילא גם עולם הנצח, אזי הוא מתחבר לעצמו יותר אחרי הפרידה מהגוף¹².

יש בדיחה פילוסופית על הנושא של גהינם:

אדם אחד נפטר. הוא עובר דרך מנהרה של אור ומגיע לשדה רחב ידיים, ומולו מתנשא שער עצום. הוא נכנס פנימה ושואל: "יש כאן מישוהו"? מיד בא מלאך ושואל אותו מזה רצונו. הוא שואל האם אפשר לשבת, והמלאך מביא לו כורסא. הוא שואל האם יש אוכל, והמלאך מגיש לו תפריט. וכך מביאים לו על פי בקשתו כל מה שהוא מבקש. אוכל טוב ומוסיקה, מתקני ספורט וג'קוזי, וכך זה ממשיך. יום אחד הוא שואל: "יש עוד משהו?", ועונים לו "מזה זאת אומרת 'עוד משהו' - מזה שתבקש תקבלי!". ואז הוא שואל: "תמיד זה יהיה כך, וזה לא ייגמר?" ועונים לו "כן, זה לא ייגמר לנצח".

"אז אם כך, אז כאן זה הגהינם", הוא אומר.

12 עיין אורות הקדש (ח"ב עמ' שפ, בפסקה 'חזיון המות').

או עונים לו: "וודאי, אלא היכן חשבת שאתה נמצא?!"

הבדיחה היא בדיחה עדינה, אך המסר הוא, שכאשר אין לאדם אלא את עצמו ואת מילוי רצונותיו הפעוטים, והוא שבוי בהם לנצח ולא מסוגל לבקש משהו אחר משום שהוא לא מכיר משהו אחר, זהו בעצמו עונש הגהינם. שהרי כשיש לאדם ריגוש והנאה ממשהו גשמי, כשהוא משיג את הדבר, הוא מחפש מיד את הריגוש הבא. אך כשנותנים לו הכל בלי שום מאמץ, אין בזה שום סיפוק והנאה.

לעומת זאת, בגן עדן יש התעלות בלתי פוסקת והנאה בלתי פוסקת מהמעשים הטובים ומהתורה והמצוות. המצב של ההתענגות על ה' הוא מהמימד האינסופי והאלוקי שנקנה בנפש על ידי המעשה הטוב.

חוק שימור האנרגיה

אמרו חז"ל במדרש (בראשית רבה ט, ט):

אמר ר' זעירא: 'הנה טוב מאד' - זו גן עדן, 'זהנה טוב מאד' - זו גהינם.

נשאלת השאלה מה כל כך טוב בגהינם.

נתאר לעצמנו מציאות של עולם המתנהל בלי אפשרות לפניו אשפה ופסולת. הרי אז היו נערמות ערימות של אשפה בכל מקום מבלי אפשרות לפנותם או להזיזם - אי אפשר לחיות במציאות כזו¹³.

גם במציאות הרוחנית זה כך. אם נתאר לנו מציאות שבה כל חטאי האנשים וכל המחשבות הרעות והסיבוכים של בני האדם לא היו נתקנים, הרי אז, אוויר העולם היה מתמלא סחי ומיאוס.

בעצם, הגהינם זהו אותו כח רוחני שמאפשר את הוצאת הפסולת ופינויה, מנקה את האדם הפרטי ואת אוויר העולם, ומאפשר להתרומם אחרי הניקיון מהרע לעולם טוב יותר.

עתה ננסה להבין איך פועל הגהינם.

13 בארה"ב הייתה מציאות של פסולת גרעינית רדיואקטיבית שלא היה היכן לקבור אותה באופן שלא תזוהם את המים ואת הסביבה בקרינה מסוכנת.

המשל לזה הוא מחוקי הפיסיקה. יש בפיסיקה חוק שנקרא "חוק שימור האנרגיה": יש בעולם כמות קבועה של אנרגיה או של חומר (שניתן להפוך לאנרגיה). למשל, אם אנו שורפים נייר, החומר הופך לאנרגיה של חום שמתפשטת בחדר, אבל הנייר לא הולך לאיבוד. באותה מידה, שום דבר בעולם לא הולך לאיבוד אלא משנה מצב צבירה.

מהו הרעיון הפנימי בחוק הזה? יש משהו שלא ניתן לבטל. לא ניתן לבטל את המעשה שנעשה וזהו חוק אלקי. אם אדם גנב או רצח חלילה, המעשה נשאר צרוב בנפשו ובנפש העולם.

לכן, כאן צריך להתערב כח על-עולמי. כח שמנצח את החוק הזה.

הגמרא בפסחים (נד.) אומרת:

שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם, ואלו הן: תורה, ותשובה, וגן עדן, וגהינם, וכסא הכבוד, ובית המקדש, ושמו של משיח.

הפירוש של קדמו לעולם, פירושו חוקים רוחניים שהם על-עולמיים ועליהם מושגת העולם.

כלומר רק החוק של התשובה או של הגהינם, הם שיכולים לטהר את המעשים הלא טובים שנעשו תחת השמש.

גן עדן של שוטים

בגן עדן כמו שרגילים לתאר, נמצאים רק רשעים.

נניח למשל אדם שבא ממשפחה חילונית וחוזר בתשובה, והנה, אחרי מאה ועשרים, הוא מגיע לגן עדן, שם הוא נהנה מזיו השכינה ומהחיים הטובים. יום אחד הוא מסתכל למטה לגהינם, ורואה את כל המשפחה שלו נצלים באש - אם עדיין הוא יכול לשבת ולהישאר אדיש לסבלם, וודאי שהוא רשע.

דוגמא אחרת. בתקופת השואה, בעיר ורשה, יש יהודי עשיר שלא לקחו אותו לגטו. הוא יושב לו במלון מפואר בורשה, ונהנה ממעדני גורמה וברבורים אבוסים, ובאותה עת ממש אחיו ומשפחתו נמקים בגטו היהודי שנמצא לא הרחק משם. האם אותו יהודי הוא רשע או צדיק?

אילו היה צדיק, הוא היה לוקח את כל האוכל ורץ לחלק אותו בין אחיו היהודים.

בנמשל, העולם מלא רשע, מלא סבל, איך יכול להיות שאדם יושב ונהנה ומתעלם מן הרע?

איך אדם יכול לשבת בגן עדן ולהתעלם מכל אחיו? אלא אם כן יש גן עדן של שוטים, שנמצאים במין שכרות, הם לא רואים ולא יודעים מימינם ומשמאלם.

לכן, לא יכול להיות שהצדיקים נמצאים בגן עדן והרשעים בגהינם, אלא או כולם בגן עדן או כולם בגהינם.

יוצא, שאם מתייחסים לגן עדן וגהינם כשתי מהויות נפרדות, מגיעים לאבסורד. לכן חייבים להגיע למסקנה שאין באמת מקום שנקרא גן עדן או גהינם, וכמו שהסברנו למעלה, אלא כל אחד לפי מעשיו כן יהיה העולם שלו.

חוק כלים שלובים

יתירה מכך. כשמציירים את גהינם כעומד בפני עצמו, הוא חסר טעם - הרי אם אדם פעל רע בהיותו בעולם הזה, מה יועיל העונש עכשיו?

הרי כשילד חוטא והמורה המחנך מעניש אותו, או כששמים פושע בבית הכלא, את זה אפשר להבין - נותנים לו עונש כדי שיתקן דרכיו ולא יעשה זאת שוב. אבל מה התועלת בעונש בעולם ההוא, אחרי המוות?

באמת, לפי היהדות, "משפט רשעים בגהינם שנים עשר חודש" (עדויות ב, י), ולא לעולם, כי אז באמת אין בזה טעם.

יוצא שגהינם הוא חלק מגן עדן, כלומר שהגהינם הוא מבוא להיכנס דרכו לגן עדן. מקום שבו האדם מתנקה מהחלקים הלא טובים שבו, ואחר כך הוא נכנס לגן עדן לנצח.

במקורות שלנו גן עדן וגהינם תמיד מופיעים כזוג, למשל בפסיקתא:

מפני מה ברא הקדוש ברוך הוא גהינם וגן עדן? כדי שיהיו מצילות זו את זו. כמה ריוח ביניהם? רבי יוחנן אמר: כותל, ורבי חנינא אמר: טפח, ורבנן אמרי: שתיהן שוות (פסיקתא רבתי הוספה א פרשה ד).

לא ניתן להפריד ולנתק את שניהם, תמיד הם מופיעים בתור זוג, כחלק בלתי נפרד

אחד מהשני וכל אחד משלים את השני. וכמו שהסברנו כבר, אין כאן מקום כלל אלא מהות ומצב אחד, שאצל כל אדם נקלט אחרת (בלשון הגמרא זה מופיע כך: "אין גהינם לעולם הבא, אלא הקדוש ברוך הוא מוציא חמה מנרתיקה - צדיקים מתרפאין בה ורשעים נידונין בה, שנאמר: 'יזרחו לכם שמי שמש וגו'" [נדרים ח:]).

יש בדיחה, על מישהו שמגיע לסיור בגהינם. הוא רואה של שולחן ארוך, מלא מגדנות ומעדנים, וסביבו יושבים אנשים ובוכים משום שהם רעבים וצמאים. הוא שואל את הממונה מדוע הם לא אוכלים, ונענה שהם לא אוכלים משום שאין להם מרפקים, לכן הם יכולים לתפוס את האוכל אך לא יכולים להכניסו לתוך הפה. אחר כך הוא מגיע לסיור בגן עדן, ושם אנשים יושבים שמחים וטובי לב. הוא שואל איך הם אכלו, האם יש להם מרפקים? ענו לו, גם להם אין מרפקים. שאל: אם כך, כיצד הם אכלו? ענו לו, שהם האכילו איש את רעהו. אבל הרשע שנמצא בגהינם אומר, "אני אתן לו אוכל?".

הבדיחה הזו ממחישה את העניין שגן עדן וגהינם זה מצב, ולא מקום, והמצב הוא אותו מצב, וההבדל הוא איך אתה רגיל להתנהג במצב כזה.

מעין הדברים האלו, נמצאים בדברי התולדות יעקב יוסף (פרשת בא אות ה. לר' יעקב יוסף מפולנאה, מגדולי תלמידי הבעש"ט):

העולה מזה, כי אין לרשעים גיהנם יותר מאם שמכניסין אותן לגן עדן, שאין שם אכילה ושתיה ותאות עולם הזה, רק הצדיקים יושבין ועטרותיהן בראשיהם, הם [הצדיקים] שהיו פחותי הערך בעיני גסי הרוח, שהיו סרוחים בעיניהם, כמ"ש 'וחכמת סופרים תסרח' (סוטה מט:), ועתה הם בראש הקרואים ומתעדנין בתענוגי התורה והתפלה. והענג לרשעים הם נגע, שלא הורגלו בזה. ומה אם מי שלא למד ג' ימים הם מרים אצלו, מכל שכן זה שלא הורגל כל ימיו בזה שהיא עתה לו מרה, מה שהוא מתוק, ושמים אור התורה לחשך בעיניהם.

נספח א - מקורות על מעבר הצדיקים דרך הגהינם

כהשלמה למאמר, נביא מספר מקורות המתארים את מעבר הצדיקים דרך הגהינם. כתב בספר שם משמואל (לך לך, עמ' קכח): "...וכענין שידוע שהצדיקים עוברים דרך גיהנם להעלות משם נשמות, ובדמיון מתכת שנמשכת אחר אבן השואבת [מגנט. ה"ע], כן נמי בהיות אברהם שם אחר שהשיג מעלתו בברית בין הבתרים התעוררו הנשמות לצאת ולהיפרד מקליפתם". כאן מתאר בעל שם משמואל את המעבר של הצדיק בגן עדן כמו מגנט, שמושך משם נשמות ומוציא אותם משם. הוא מתייחס בדבריו לדברי הגמרא בעירובין (י"ט), שם הגמרא מתארת איך אברהם אבינו מחלץ את העוברים בעמק הבכא שהוא הגהינם ומוציא אותם חוץ מיהודי שמושך בעורלתו שאותו אברהם לא מזהה.

וכן כתב בספר תולדות יעקב יוסף (חוקת אות יג): "כי הצדיק יורד דרך הגהינם להעלות נשמות הרשעים שהרהרו בתשובה, וזה שאמר ריב"ז ולא עוד שאיני יודע באיזה דרך מוליכין אותי (ברכות כח:). ובוזה בארתי פירוש הפסוק לא תתן חסידך לראות שחת (תהלים טו, י), ר"ל גם שהוא בחי' חסיד וירידתו לגהינם הוא רק להעלות הרשעים משם, מ"מ אין רצונו להיות בפחד גהינם לפי שעה ג"כ, והתפלל להשי' שלא תתן חסידך לראות שחת, וכדומה ששמעתי או באיזה ספר נדפס זה. והנה כשיורד הצדיק שם, יש כח הרשעים שמתדבקין בו כדי שיעלו..."

ונוסיף על זה את דבריו המופלאים של הרמ"ע מפאנו (נערה מאמרות, מאמר חקור דין, ח"ג פ"ב): "גרסינן בפרק הזהב אמר ר' חנינא הכל יורדין לגהינם חוץ משלשה, הכל יורדין סלקא דעתך אלא כל היורדים עולים חוץ מבא אל אשת רעהו ומלבין פני חברו ברבים ומכנה לו שם רע אף על גב דדש ביה. ומשמע לן דהאי הכל לאתווי צדיקים ובינוניים יש מהם מי שיוורד להצלת הזולת כמו שיבא באברהם אבינו ע"ה בפרק י"ז ויש מי שיוורד על צד המרוק לראות מה רב טובו יתברך להצילו משאול תחתיה וכל שכן עם מה שנוסיף לקח בפרק ט"ז ויש מי שיוורד לראות חללה שכל העולם כלו כסוי קדרה אליו והוא דרך לשערי גן עדן כדרך מדבר העמים לבאי הארץ ועתיד להתקדש בקדושת הגן כמו שיבא וזכרנו מזה במאמר הנפש יעיוין שם. ועל דא ודאי הוה בכי רבן יוחנן בן זכאי כשאמר איני יודע לאיזה דרך מוליכין אותי כי אפילו המעבר לבדו לילך משם לגן עדן מבעית מאד נוסף על מה שיש בדברי השלם תוכחה לזולתו מקל וחומר".

ספר עמק המלך (שער תיקוני התשובה פרק ז): "וזהו שאמרו רבותינו ז"ל, 'אני י"י' קודם שיחטא, 'אני י"י' לאחר שיחטא [ראש השנה יז:], וקשה על זה, בשלמא לאחר שיחטא

צריך הרשע רחמנותו של הקב"ה, להגיגן עליו מן מדת הדין, אבל קודם שיחטא דינא הכי שיגן עליו, אמנם נכון כי אין הקב"ה דן את האדם על שם סופו. כמו שמצינו אצל ישמעאל על פסוק 'באשר הוא שם' [בראשית כא, יז], אין הקב"ה דן את האדם אלא 'באשר הוא שם', אלא מוכרח הוא 'אני י"י' קודם שיחטא קאי על הרהורי עבירה, והמבין יבין, ויצא לנו מנדון דידן, **שהכל יורדין לגהינם**. וכן הוא אומר בזהר חדש פ' לך לך דף מ"ח ע"ב וזה לשונו, 'עאלו ליה להלן ואחזיאו ליה כל מדורין דגהינם, אמר כל ברנש דעלמא יעול באתרא דין, ואפילו מאן דאיהו חפשי, הדא הוא דכתיב "קטן וגדול שם הוא ועבד חפשי מאדוניו" [איוב ג, יט]. אלא כל גבר דידיע שמא דקב"ה כדקא יאות [רצה לומר כוונת השמות של קריאת שמע, שצריך לכיין בארבע פרשיותיו, כמו שאומר הכוונה, למעלה מזה, שם בזהר] הדא הוא דכתיב, 'אשגבהו כי ידע שמי יקראני ואענהו עמו אנכי בצרה אחלצהו ואכבדהו אורך ימים אשביעהו ואראהו בישועתי' [תהילים צא, יד-טז]. וענין צפצופי תשובה של הרשעים, מוכח בזהר חדש פ' לך לך דף מ"ו ע"ב וזה לשונו, 'ואמר ר' יהושע בן לוי, ז' מדורים יש בגהינם, כאשר נדונין הרשעים בהם לעתיד לבוא. ושבעה פתחים יש בגהינם כנגד שבעה פתחים שיש לנשמת הצדיקים להיכנס בהם, כנגדן יש לנפש הרשע שבעה פתחים להכנס בהם, ואלו הן, אופל, וצלמות, שערי מות, טיט היין, באר שחת, שאול, ואבדון, ושם נידונין שנים עשר חדש. דאמר רבי שמעון, משפט רשעים בגהינם י"ב חדש, ושם יצפצפו תשובה, [רצה לומר התעוררות אנקת הרהור תשובה, שהרהרו בלבם קודם מותם], ונשמתן של צדיקים פוגעין בהם לפני הקב"ה, ומעלין אותו משאול, שהוא המדור הששי. שנאמר מוריד שאול ויעל' [שמואל א' ב, ו]. 'ומי שנכנס במדור התחתון, שוב אינו עולה. דתאנא, אמר רבי יהודה, **אף על פי שנכנס בשאול, עולה בתשובה**. שנאמר, 'מבטן שאול שועתי שמעת קולי' [יונה ב, ג] עד כאן המאמר. וכן איתא בהדיא בזהר גדול פרשת תרומה דף ס"ו ע"ב עלה ג' [שמות קכ ע"א], וזה לשונו, 'ואית מנהון דמצפצי וסלקי, פירוש, למעלה, מזה אומר, 'ואתנת בההוא גהינם דבארעא, מגו ההוא אשא דלעילא', ואומר אחר כך, 'ואית מנהון דמצפצי וסלקי', ושואל ומאן אינון? אינון חייביא דחשיבו בליבייהו תשובה ומיתו, ולא יכילו למעבד לה'. אלין אתדנו תמן בגהינם, ולבתר מצפצי וסלקין. חמי כמה רחמנותא דקב"ה עביד עם בריוהי, דאפילו דאיהו חייבא יתיר, והרהר בתשובה, ולא יכיל [למעבד תשובה] ומית, בודאי מקבל עונשא על דאזיל בלא תשובה'. 'לבתר ההיא רעותא דשוי למעבד תשובה, לא אעדיאו מקמי מלכא עילאה, וקב"ה אתקין לההוא חייבא דוכתא במדורא דשאול, ותמן מצפצפא תשובה, דהא ההוא רעותא נחית מקמי

קב"ה, ותבר כל גזיזין דתרעי מדורי דגהינב, ומטי לההוא אתר דההוא חייבא תמן, ובטיש ביה ואתער לה היא רעותא כמלקדמין, וכדין מצפצפא ההיא נשמתא, וסלקא מגו מדורא דשאול, ולית רעותא טבא דיהא אביד מקמיה מלכא קדישא'.
 'ובגין כך זכאה איהו מאן דמהרהר הרהורין טבין לגביה מריה, דאף על גב דלא יכיל [למעבד לון], קב"ה סליק ליה רעותיה, כאלו עביד דא לטב, על קדמאי כתיב "י"י ממת ומחיה מוריד שאול ויעל" עד כאן המאמר [שמואל א' ב, ו]. ואף שיותר טובה התשובה כשהוא בריא, ולא בזמן שנוטה למות, עם כל זה ההרהור הזה לא נאבד ממנו, וכן הוא אומר בווהר חדש פרשת לך לך דף מ"ה, וזה לשונו, 'דבר אחר, קמתי אני לפתוח לדודי ודודי חמק ועבר נפשי יצאה בדברו'. 'זו היא הנשמה כשהיא בגוף, אינה רוצה להעיר דרכי התשובה, אמר רבי פנחס, בשעה שהנשמה רצונה לצאת מן הגוף, היא מתחרטת למה לא שבה בתשובה קודם שיצאה מן הגוף, ונשאר הגוף ככלי אין חפץ בו'. 'דאמר רבי פנחס כל ז' הימים נפשו מתאבלת עליו, ואומרת 'קמתי אני לפתוח לדודי', תדע לך בעוד שהנשמה בגוף, והגוף עומד בכוחו היא תשובה מעלייתא, ולא בשעתא דלא יכיל'. 'כדאמר רבי פנחס משל למה הדבר דומה, לאדם העומד על שלחנו, והיה רעב ותאב לאכול, ובעוד שהיה אוכל, עומד עני על הפתח, שאל ממנו להאכילו ולא החזיר לו פנים, הלך אותו העני בפחי נפש'. 'לאחר שעה הגישו עוד לפניו לאכול, והיה בטנו מלא מכל, כיון שראה שאינו יכול לאכול עוד, אמר תנו לאותו העני".

נספח ב - מקורות לגבי "כל מעשיך בספר נכתבים"

א. פירוש היעב"ץ לאבות (ב, א):

"דע מה למעלה ממך. העבירות נעשות בדבור או במעשה, כי המחשבה אינה כי אם בע"ז. ע"כ אמר עין רואה ואוזן שומעת, עין רואה מעשיך, ואוזן שומעת דבריך. וא"ת הרי אני כבן שבעים שנה וימי שנותינו כבר נשתכחו, אינו כן, כי מעשיך בספר נכתבין. ומהו הספר הזה נפשו של אדם, כאומרם מי מעיד בו נפשו שנאמר (מיכה ז, ה) משוכבת חיקך שמור פתיך, כי בנפש חקוקים המצות והעבירות, למה הדבר דומה לאדם שהוא מלא נגעים בגופו וכסם בלבושו ובהסיר לבושו תגלה ערותו ותראה חרפתו. כך בהיות הנפש לבושה בחומר שנאמר (איוב לג, יז) וגוה מגבר יכסה, לא יראו מומי העבירות, אך בסור החומר מעל הנפש תגל ערותה גם תראה חרפתה, אוי לה לאותה בושה. וז"ש (שם לו, ז) ביד כל אדם יחתום לדעת כל אנשי מעשהו".

ב. שפת אמת (פרשת מצורע, שנת תרנ"ג):

"ומעשי האדם עושין רשימות בנפש ורוח ונשמה. וזהו עיקר הפי' וכל מעשיך בספר נכתבין. כמו"ש צדיק זכותיו חקוקין על עצמותיו ורשע עונותיו חקוקין. וע"י הזיבה וצרעת צריך האדם להבין הפגם שלו עד שישוב בתשובה ויתקרב כנ"ל [אח"ז מצאתי פי' הנ"ל מעשיך בספר בפי' החסיד לאבות]".